

*В. Г. Подлесна,
к. е. н., доцент, старший науковий співробітник відділу економічної теорії,
ДУ "Інститут економіки та прогнозування Національної академії наук України", м. Київ*

ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ЦИКЛІВ В УКРАЇНІ В КОНТЕКСТІ МОДЕРНІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

*V. Podlesna,
candidate of sciences (economics), associate professor, senior research fellow,
department of economic theory, Institute for Economics and Forecasting, Ukrainian National Academy of Sciences*

FEATURES OF THE SOCIO-ECONOMIC CYCLES IN UKRAINE IN THE CONTEXT OF MODERNIZATION PROCESSES

У статті досліджено взаємозв'язок інституційних трансформацій, що здійснюються в ході модернізаційних процесів та соціально-економічних циклів в Україні. Виявлено особливості соціально-економічних циклів у сучасній Україні, що обумовлюються структурою економіки та недосконалістю модернізаційних процесів під час ринкової трансформації економіки.

This paper investigates the relationship of institutional transformations carried out in the course of modernization processes and socio-economic cycles in Ukraine. The features of the socio-economic cycles in modern Ukraine which are specified by the structure of the economy and the imperfection of modernization processes during the transformation of the market economy are identified.

*Ключові слова: соціально-економічні цикли, інституційні трансформації, модернізаційні процеси.
Key words: socio-economic cycles, institutional transformation, modernization processes.*

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Процеси модернізації економіки і суспільства полягають у формуванні і впровадженні передовими на певному історичному етапі цивілізаціями найбільш прогресивних у плані розвитку продуктивних сил суспільства виробничих технологій, форм економічних відносин і відповідних їм соціальних інститутів. Країнам, що в певний час не знаходяться в авангарді цивілізаційного розвитку, в кращому разі вдається реалізовувати стратегію наздоганяючого розвитку. Хвилі технологічної, економічної, інституційної модернізації в ринковій економіці тісно пов'язані з розвитком великих соціально-економічних циклів.

Розглядаючи проблему соціально-економічних циклів в Україні, слід визнати, що її господарський механізм ринкової економіки формувався як елемент господарського механізму Російської і Австро-Угорської імперій. Імперії, до складу яких входила Україна, на той час не були провідними в плані науково-технічного прогресу та характеризувалися недосконалістю інститу-

ційного середовища. Це визначило вітчизняну модель соціально-економічного розвитку. Україна довгий час була важливою індустріальною складовою економіки СРСР. Розвал СРСР зумовив необхідність для України модернізації економічного та інституційного розвитку в умовах соціально-економічної циклічності, що притаманна ринковій економіці. Обрана модель обумовила високу вразливість економіки під час розвитку знижувальної хвилі V-го великого циклу М. Кондратьєва.

АНАЛІЗ ПУБЛІКАЦІЙ, НЕДОСТАТНЬО ДОСЛІДЖЕНІ АСПЕКТИ ПРОБЛЕМИ

Закономірності розвитку промислових циклів досліджені М. Туган-Барановським; в його працях розкрито не тільки економічну сутність періодичних промислових криз, але і їх соціальне значення. Сутність, закономірності і прогноз руху великих циклів економічної кон'юнктури викладено у працях М. Кондратьєва. При цьому значну увагу в дослідженні закономірностей руху великих циклів кон'юнктури було приділено як револю-

Таблиця 1. Кількість кооперативів в Російській імперії

Види кооперативів	Роки	
	1 січня 1901—1902 рр.	1 січня 1917 р.
Кредитні кооперативи	837	16055
Споживчі товариства	600	20000
Сільськогосподарські товариства	137	6032
Маслоробні артілі	51	3000

ційним змінам у технологіях суспільного виробництва, так і ролі різного роду соціальних трансформацій, зокрема соціальних потрясінь. Взаємозв'язок економічних, науково-технічних та інституційних факторів циклічного соціально-економічного розвитку досліджено К. Перес. Нині недостатньо дослідженими залишаються проблеми включеності економічної та інституційної модернізації в Україні в розвиток соціально-економічних циклів.

МЕТА СТАТТІ

Виявити, яким чином трансформація найважливіших соціальних інститутів в ході модернізаційних процесів вбудована в соціально-економічні цикли в Україні та які їх особливості цим обумовлені.

ВИКЛАД МАТЕРІАЛУ ДОСЛІДЖЕННЯ

Виходячи з концепції М. Кондратьєва, перед початком підвищувальної хвилі і на її початку відбуваються значні зміни в основних умовах господарського життя суспільства [4]. Такі зміни не можуть відбуватися без відповідних інституційних трансформацій, що активізуються в межах підвищувальної хвилі великих соціально-економічних циклів і є важливою складовою модернізації соціально-економічної системи країни. Розглянемо трансформацію базисних соціальних інститутів України як складової Російської імперії в історичній ретроспективі. Перехід до капіталістичної економіки в Україні розпочався в період розвитку II-го великого циклу (1844—1896 рр.). Реформи 1860-х — початку 1870-х рр. в Російській імперії відбулися в період підвищувальної хвилі (1844—1875 рр.) і призвели до трансформації інститутів власності, держави та сім'ї. Однією з центральних суспільних проблем на той час була земельна власність. У результаті селянської реформи 1861 р. селяни отримали при звільненні не більше 4/5 тієї землі, якою володіли раніше [11, с. 64]. Подібна ситуація склалася також і за результатами реформи 1848-го р. на українських землях, що входили до Австро-Угорської імперії. Це вплинуло таким чином на інститут сім'ї: 1) потреба у великій селянській сім'ї як основній господарській одиниці, що характерно для феодального суспільства, зменшилася; 2) жінки на капіталістичному ринку праці були змушені конкурувати за робоче місце і відволікатися від традиційних сімейних обов'язків. Виробнича діяльність членів сім'ї все більше виходила за її межі, що й обумовило її корінні трансформації: зменшення кількості дітей, зміна функцій членів сім'ї. Революційною зміною в системі прав власності стало те, що було скасоване право часткової власності привілейованого прошарку суспільства (феодалів) на селян. Особливістю становлення капіталізму в Російській імперії стало посилення державної власності в процесі індустріалізації. З другої половини XIX ст. і на початку XX ст. в Російській імперії держава контролювала як власник значну частину промислового виробництва і природних ресурсів та значно впливала на розвиток господарства, зокрема шляхом розподілу державних замовлень, які в окремих галузях становили до 40 % від загального обсягу виробництва. Питома вага прибутку від державного майна та підприємств у державному бюджеті Російської імперії збільшилася з 8,7 % в 1877 р. до майже

60 % в 1914 р. [1]. Розвивалася також акціонерна форма власності: за 1864—1873 рр. було засновано більш, ніж 300 акціонерних товариств.

Розпочаті П. Столипіним в 1906 р. реформи, що припадають на підвищувальну хвилю III-го великого циклу, були спрямовані на руйнування общинної власності на землю та поширення приватного селянського землеволодіння. Уряд Російської імперії здійснював заходи щодо створення хутірського господарства, що в умовах селянського малоземелля призводило до пролетаризації селянства. Також на підвищувальну хвилю III-го великого циклу (1891—1920 рр.) припадає розвиток кооперативної форми власності. Селянський кооперативний рух активізувався в Російській імперії після революції 1905-го р. [12, с. 296].

Підвищувальна хвиля III-го великого циклу характеризується плюралізмом форм власності в Російській імперії та на початку становлення господарської системи СРСР. Також в цей період відбулися глибокі трансформації інституту держави: запровадження принципів конституційної монархії, що згодом була замінена на буржуазну парламентську республіку, на зміну якій швидко прийшла соціалістична республіка парламентського типу. Революційні події початку XX ст. ініціювали широкі дискусії щодо сутності та необхідності існування інституту сім'ї. В 20-ті роки розповсюджувалися ідеї про відмирання сім'ї при соціалізмі. Але трансформації інституту сім'ї відбувалися відповідно до потреб розвитку продуктивних сил суспільства, що в СРСР набуло форми підпорядкування інституту сім'ї потребам держави.

Підвищувальна хвиля IV-го великого циклу (1936—1971 рр.) характеризується утвердженням в СРСР інституту влади-власності: власність на засоби виробництва належала виключно державі. Разом з тим, з другої половини XX ст. в СРСР формуються передумови майбутньої конвертації державної власності в приватну власність партійної номенклатури та керівників державних підприємств. Така ситуація була передбачена Л. Троцьким ще в 1936 р., коли він попереджав, що клас привілейованих державних бюрократів, відчувши загрозу своїй могутності, не зволікатиме з конвертацією державної власності в спадкову приватну [6]. Інститут держави все більше набував рис тоталітаризму в процесі підпорядкування правлячої партії одній особі за часів сталінізму та посилення влади партійної номенклатури в подальшому. На трансформацію інституту сім'ї вплинули такі фактори: колективізація, індустріалізація, урбанізація, репресії 30-х років, Друга світова війна. Все це призвело до зменшення кількості селянських сімей, зменшення кількості дітей, перенесення основного тягара сімейних обов'язків на жінку.

Початок підвищувальної хвилі V-го великого циклу (1980—2007 рр.) ознаменований реформами радянської економічної системи, що призвели до її розпаду. На рубежі 80—90-х років XX ст. в СРСР розвивалися процеси спонтанної або ж "номенклатурної" приватизації. Більшість комерційних банків та бірж були засновані крупними державними підприємствами та їх об'єднаннями і займалися переведенням державних капіталів у сферу недержавного підприємництва [5]. В Україні, як і в більшості пострадянських країн, внаслідок спонтанної приватизації та ліберальних реформ 90-х років сформувалася олігархічна система влади-власності за умов тісного переплетення бізнесу та інституту держави та різкої майнової диференціації суспільства. В сучасній Україні формально визнана необхідність плюралізму форм власності, але домінантною є приватна власність, що реалізована в формі влади-власності олігархічних груп. Все більшого розповсюдження набуває така форма інституту сім'ї, як неповна сім'я. Неповною є сім'я, якщо виконується будь-яка з таких умов: 1) батьки змушені

на тривалий строк залишати дітей на піклування близьких родичів, працюючи за кордоном чи в іншому регіоні країни; 2) робочий день батьків триває більше 8-ми годин; 3) піклування про дітей зводиться до їх матеріального забезпечення; 4) сім'я є бездітною.

З 1990-х рр. в Україні почався перехід до ринкової економіки, що відповідає наступній закономірності: в умовах підвищувальної хвилі соціально-економічного циклу посилюються ліберальні настрої в економічній теорії та ліберальні заходи на практиці. Формування відносно цілісного господарського механізму в Україні починається в рамках радянської економіки. Радянська економіка на етапі становлення, особливо за часів НЕПу, була спадкоємицею ринкової економіки Російської імперії. У подальшому навіть за часів індустріалізації і в умовах планової центрально-керованої економіки вона знаходилась під впливом світової економічної кон'юнктури, що підтверджується коливаннями валового суспільного продукту СРСР (рис. 1).

Радянська економіка не була автаркічною, вона була залучена до експортно-імпорتنих операцій з капіталістичними країнами, в науково-технічне суперництво, гонку озброєнь. Домінування паливно-енергетичної сировини і продукції машинобудування в структурі експорту СРСР обумовлювало чутливість радянської економіки до кон'юнктурних коливань світової капіталістичної економіки.

У період розвитку знижувальної хвилі IV-го великого циклу (з 1966—1971 рр. до 1980—1985 рр.) динаміка валового суспільного продукту СРСР виявляє також знижувальну тенденцію (рис. 1). Незначне поживлення в 1988 році відповідає підвищувальній тенденції V-го великого циклу (1980—1985 рр. — 2000—2007 рр.) і змінюється глибоким падінням економіки в 1989—1991 рр., що обумовлено розвалом СРСР. До початку 2000-х років соціально-економічний стан України погіршується, що суперечить загальній підвищувальній тенденції світової ринкової економіки. Така ситуація обумовлена тим, що економічні реформи здійснювалися в руслі Вашингтонського консенсусу, який пропонував в своїй першій редакції неадаптовані до особливостей пострадянських країн рекомендації переходу до ліберальної ринкової економіки, що не враховували необхідність відповідних інституційних трансформацій.

Реформування економіки України в 1990-ті роки мало характер шокової терапії і призвело не лише до якнайглибшого економічного падіння, але й до інституційної деградації. Насамперед це стосується інституту приватної власності. Про його низьку ефективність в Україні свідчить низька якість життя і переважно негативне ставлення суспільства до приватизації (табл. 2) [14, с. 150].

В Україні росте негативне ставлення до приватної власності, при цьому до великої більшою мірою. У таких умовах інститут держави повинен активно впливати на розвиток соціально-економічної ситуації. Одним з важелів впливу є підвищення ролі держави як власника, що дозволило б задавати тон модернізаційних процесів в економіці і в суспільстві в цілому. Але сучасна державна стратегія відносно трансформації інституту власності в Україні залишається вірною ліберальним принципом: Державною програмою приватизації на 2012—2014 рр. передбачено істотне зменшен-

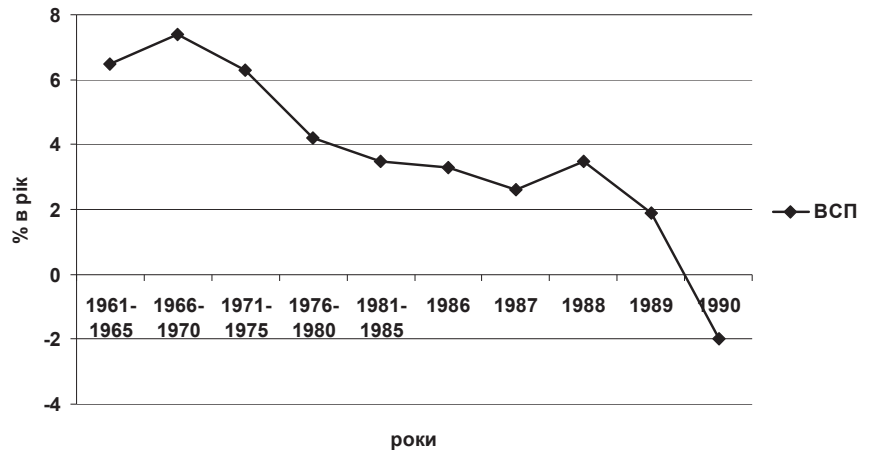

Рис. 1. Динаміка валового суспільного продукту СРСР

Побудовано на основі даних Держкомстату СРСР [7, с. 51; 9 с. 40].

Таблиця 2. Динаміка відповідей на питання про ставлення до приватизації

Показники	1995 р.	2000 р.	2005 р.	2010 р.
	N=1810	N=1810	N=1810	N=1810
Відношення до передачі в приватну власність (приватизації) крупних підприємств				
Негативне	46,1	51,8	61,2	62,1
Важко сказати, негативне або позитивне	32,1	30,3	25,4	24,8
Позитивне	21,8	17,9	13,4	13,1
Ставлення до передачі в приватну власність (приватизації) малих підприємств				
Негативне	19,1	18,8	23,5	28,5
Важко сказати, негативне або позитивне	25,2	28,8	32,5	31,0
Позитивне	55,7	52,4	44,0	40,5

ня частки державного сектора в українській економіці [2].

Модернізаційні процеси можуть здійснюватися як за стратегією наздоганяючого розвитку, так і шляхом інноваційного прориву. Але в будь-якому разі необхідно мати відповідний ресурсний потенціал. У даному випадку під ресурсним потенціалом слід розуміти природні ресурси, трудові, фінансові, науково-технічний потенціал. Всі вищезазначені елементи ресурсного потенціалу наявні в Україні. Проблема полягає в відсутності ефективної стратегії їх мобілізації. Розробка та послідовне впровадження такої стратегії є завданням інституту держави та науки. Згідно гіпотези О. Гершенкрана, якщо в країні відсутні достатні передумови наздоганяючого розвитку, то їх повинна створити держава. Держава повинна забезпечувати фінансову підтримку промислової інфраструктури, спрямовувати ресурси в провідні галузі [3]. Якщо орієнтуватися навіть не на стратегію інноваційного прориву, а на стратегію наздоганяючого розвитку, то свої функції в сфері створення передумов інноваційного розвитку інститут держави в Україні не виконує належним чином: питома вага витрат з Державного бюджету України в загальному обсязі фінансування інноваційної діяльності складала у 2000 р. — 0,4 %, у 2005 р. — 0,5 %, у 2010 р. — 1 %, у 2012 р. — 2 % [10].

У сучасній Україні не виконується найважливіша функція інституту сім'ї — відтворення населення: зростає кількість бездітних сімей. У Білорусі питома вага домогосподарств без дітей дещо перевищує аналогічний показник в Україні, але загалом ситуація подібна (табл. 3) [8; 10].

Реалізація ліберальних реформ в Україні за сценарієм шокової терапії призвела до катастрофічного падіння темпів соціально-економічного розвитку. Дотепер ВВП України не досягає показника 1990-го року. В результаті деіндустріалізації економіки України, примітивізації господарських зв'язків і суспільних стосунків сформувалася модель малої відкритої економіки, значною мірою залежної від світової економічної кон'юнктури. Розмах коливань ВВП України в 2000-ні роки

Таблиця 3. Розподіл домогосподарств за кількістю дітей в Україні та в Білорусі

Роки	Україна				Білорусь			
	Розподіл домогосподарств за кількістю дітей (в % від загальної кількості домогосподарств для показника «без дітей» та в % від кількості домогосподарств з дітьми для інших)				Розподіл домогосподарств за кількістю дітей (в % від загальної кількості домогосподарств для показника «без дітей» та в % від кількості домогосподарств з дітьми для інших)			
	Без дітей	1 дитина	2 дитини	3 та більше	Без дітей	1 дитина	2 дитини	3 та більше
1999	55,8	60	34,3	5,7	58	57	37	6
2009	62,2	72,1	24,2	3,7	68	67	27	5

Складено на основі даних Державної служби статистики України та Національного статистичного комітету Республіки Білорусь [8; 10].

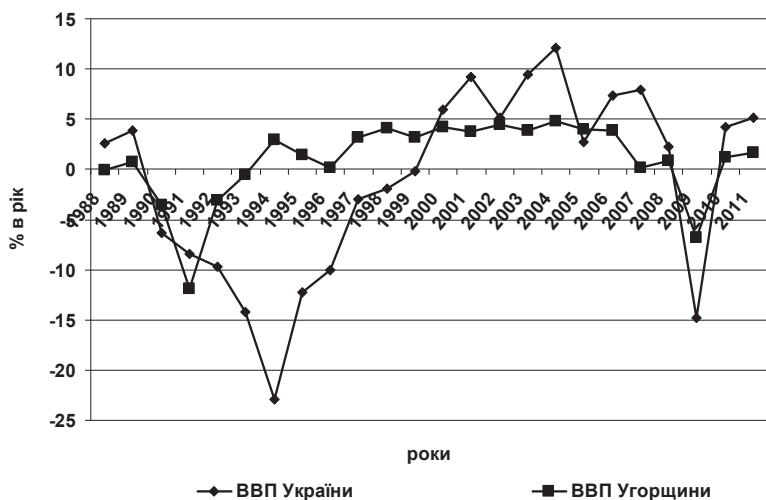

Рис. 2. Динаміки ВВП Угорщини та України

Побудовано на основі даних Світового банку [16].

складав від +12,1 % росту в 2004 р. до -14,8 % падіння в 2009 р., що свідчить про значну нестійкість української економіки (рис. 2, рис. 3).

Глибоке падіння ВВП України призупинилося на початку 2000-х років. При цьому модернізація економіки і суспільного життя формально проголошувалася як пріоритет, на практиці ж склалися неформальне, досить відстале інституційне середовище, економічна система, яка базується переважно на технологіях 3-го і 4-го технологічних укладів. Економіка країн, що вступили на шлях послідовних ринкових трансформацій і формування відповідних соціальних інститутів, зазнала меншого, ніж Україна падіння темпів соціально-економічного розвитку в 90-ті роки (рис. 2). Наприклад, в Угорщині вже в 1986 р. була створена дворівнева банківська сис-

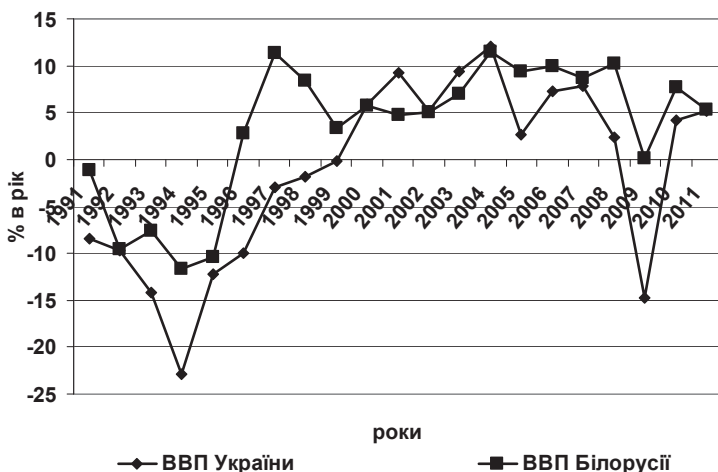

Рис. 3. Динаміка ВВП Білорусії та України

Побудовано на основі даних Світового банку [16].

тема, а питома вага приватного сектора в обсязі виробництва промисловості складала 10 %, в будівництві — 14 %, в сфері послуг — 41% [5].

Таким чином, коливання ВВП Угорщини є менш різкими. Країни пострадянського простору, що відмовилися від кардинальної лібералізації, мають стійкішу економіку, наприклад, Білорусь (рис. 3). У той час як неоліберали закликали до лібералізації і стабілізації, в Білорусі в середині 90-х рр. лібералізація була припинена, а хід стабілізації фактично був поставлений у залежність від інтересів держсектора [15].

Після глибокого падіння ВВП Білорусі на початку 1990-х рр. зі зміною економічної стратегії країни відбулася стабілізація економіки. Важливим чинником вразливості української економіки в період економічних криз є сировинна орієнтованість її експорту. М. Туган-Барановський обґрунтував закономірність, яка актуальна і для сучасної економіки: промисловий цикл цілком відтворюється ціною заліза [13]. Очевидно, що так само змінюється і ціна на засоби виробництва, тобто на продукцію машинобудування. Дані про питому вагу продукції металургії в загальному обсязі експорту України свідчать про те, що в кінці підвищувальної хвилі V-го великого циклу нарощувався експорт металів та виробів з них (табл. 4).

Зміна світової економічної кон'юнктури призвела до падіння попиту на сировину і напівфабрикати, проте питома вага експорту недорогих металів та виробів з них складала в 2012 р. 27,5 % від сукупного експорту. Україна і нині залишається переважно експортером сировини і напівфабрикатів.

В умовах, коли підвищувальна тенденція в розвитку V-го великого циклу обумовлювала високий попит на експорт сировини, що забезпечувало значну експортну виручку для України, не були здійснені заходи по впровадженню технологій вищих технологічних укладів та модернізація підприємств металургії, хімічної галузі і машинобудування. В умовах, коли держава усунулася від ролі головного диригента інституційних перетворень, громадянське суспільство не сформувалося, спроба швидкої імплементації соціальних інститутів, які формально відповідають вимогам ринкової економіки, призвела до формування деструктивних інститутів. Інтегральною характеристикою спроб модернізувати інституційне в Україні є деструкція інституту довіри, що призводить до роз'єднаності в суспільстві та ускладнює взаємодію господарюючих суб'єктів і інституту держави. В цілому модель соціально-економічного розвитку України не забезпечує необхідний рівень економічної стабільності і соціальної збалансованості. За даними соціологічних опитувань питома вага тих громадян, що підтримують політичні сили — прибічники капіталізму, знизилася з 13,6 % у 1995 р. до 11,3 % в 2005 р. Найбільша питома вага тих, хто бажає припинення конфліктів між політиками (незалежно від їх схильності до капіталізму чи до соціалізму), разом з тими, хто не підтримує нікого або не визначився: 63,3 % в 1995 р., 64,4 % у 2005 р. [14, с. 147].

Для оцінки ефективності соціально-економічної моделі України порівняємо вітчизняний показник продуктивності суспільної праці з аналогічним показником в Білорусії та Угорщині (табл. 5).

Показник продуктивності суспільної праці (розрахований як відношення ВВП до кількості зайнятих) в Україні протягом розвитку знижувальної хвилі V-го великого циклу залишався в 6—7 разів нижчим, ніж в Угорщині, та в 2 рази нижчим, ніж в Білорусі. Оскільки освітньо-кваліфікаційний рівень найманих робітників в Україні не нижчий, ніж в Угорщині чи в Білорусі, то очевидно, що застарілі засоби виробництва та технології обумовлюють низьку продуктивність суспільної праці в Україні.

Таблиця 4. Динаміка експорту Україною продукції металургії

Питома вага товарів в загальному об'ємі експорту	Роки									
	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Недорогоцінні метали і вироби з них	36,83	39,94	40,97	42,8	42,2	41,2	32,3	33,7	32,3	27,5

Складено на основі даних Державної служби статистики України [10].

Таблиця 5. Співвідношення продуктивності суспільної праці в Україні, Угорщині, Білорусі

Роки	Співвідношення продуктивності суспільної праці в Угорщині до продуктивності в Україні	Співвідношення продуктивності суспільної праці в Білорусі до продуктивності в Україні
2000	7,19479729	1,603989132
2005	6,345181347	1,643029535
2010	6,005216	2,059047
2012	5,687983	2,141581

Складено на основі даних Світового банку, Державної служби статистики України та Національного статистичного комітету Республіки Білорусь [8; 10; 16].

ВИСНОВКИ І ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Особливості соціально-економічних циклів в Україні полягають в наступному:

1) II-й та частково III-й великі соціально-економічні цикли розвивалися в умовах, коли ринкові інститути в Україні тільки зароджувалися, а науково-технічне відставання від провідних країн було значним (на початку Першої світової війни Російська імперія була аграрно-індустріальною державою). Але в межах підвищувальних хвиль вищезазначених циклів були здійснені глибокі інституційні трансформації, що мали модернізаційний характер;

2) більшу частину періоду розвитку III-го та повністю IV-й великий цикл економіка УРСР як складова центрально-керованої радянської економіки, що лише певною мірою зазнавала впливу світової економічної кон'юнктури, функціонувала за умов сильного інституту держави, який спирався на інститут влади-власності. Все це стримувало процес вбудовування радянської економіки в систему великих соціально-економічних циклів;

3) інституційні трансформації і економічні перетворення, що здійснювалися в СРСР на початку підвищувальної хвилі V-го великого циклу, та ліберальні реформи, що послідували в 90-ті роки, обумовили високу чутливість української економіки до коливань світової економічної кон'юнктури та науково-технічне відставання.

Враховуючи те, що підвищувальна хвиля VI-го великого циклу очікується не раніше 2015—2025 рр., необхідно виробити стратегію модернізації українського суспільства і економіки, яка повинна ґрунтуватися на принципах прагматизму, але не на шкоду соціальній справедливості. Економіка України є багатокладною, тому необхідно зосередитися на модернізації підприємств 3-го та 4-го технологічних укладів та на розвитку власних базисних інновацій вищих технологічних укладів в тих галузях, де нині ще існують достатні науково-технічні передумови.

Література:

1. Вольчик В.В. Эволюция российского института власти-собственности [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://politconcept.sfedu.ru/2009.1/11.pdf>
2. ЗУ "Про Державну програму приватизації" від 13.01.2012 № 4335-17 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4335-17#n7>
3. Евстигнеева А.П., Евстигнеев Р.Н. Догоняющее развитие: современная трактовка. — М.: Институт экономики РАН, 2012. — 45 с. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.inecon.org/docs/Yevstigneevu.pdf>
4. Кондратьев Н.Д. Большие циклы конъюнктуры и теория предвидения. Избранные труды / Н.Д. Кондратьев, Ю.В. Яковец, А.И. Абалкин. — М.: Экономика, 2002. — 766 с.

5. Колганов А. Приватизация в странах с переходной экономикой [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.strana-oz.ru/2005/1/privatizaciya-v-stranah-s-perehodnoy-ekonomikoy>

6. Краус Т. Перестройка и передел собственности в Советском Союзе: политические трактовки и исторические свидетельства [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://scepis.net/library/id_2612.html

7. Народное хозяйство СССР за 70 лет: Юбилейный стат. ежегодник / Госкомстат СССР. — М.: Финансы и статистика, 1987. — 766 с.

8. Національний статистичний комітет Республіки Білорусь [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://belstat.gov.by/homep/ru/indicators/pressrel/Census_households.php

9. СССР в цифрах в 1990 году: Крат. стат. сб. Госкомстат СССР. — М.: Финансы и статистика, 1991. — 320 с.

10. Статистична інформація. Державна служба статистики [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

11. Туган-Барановский М.И. Земельный вопрос на Западе и в России / М.И. Туган-Барановский. — М., 86 с.

12. Туган-Барановский М.И. Социальные основы кооперации / М.И. Туган-Барановский. — М.: Экономика, 1989. — 496 с.

13. Туган-Барановский М.И. Промышленные кризисы. Очерк из социальной истории Англии / М.И. Туган-Барановский. — Киев: Наук.думка, 2004. — 368 с.

14. Українське суспільство 1992—2010. Соціологічний моніторинг / За ред. д.еко. н. В. Ворони, д.соц. н. М. Шульги. — К.: Інститут соціології НАН України, 2010. — 636 с. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://i-soc.com.ua/institute/smonit_2010.pdf

15. Ярошевич В. И. Белорусская экономическая политика в контексте западных подходов к преобразованиям [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://elib.bsu.by/bitstream/123456789/5405/1/yarosh-evich_2011_8_IER_issues.pdf

16. World Development Indicators and Global Development Finance [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://databank.worldbank.org/data/views/variableselection/selectvariables.aspx?source=world-development-indicators#>

Стаття надійшла до редакції 24.07.2013 р.